

# مفهوم میان‌رشته‌ای و دلالت‌های آن در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی

■ دکتر محمد حسن زاده<sup>۱</sup>

استادیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تربیت مدرس

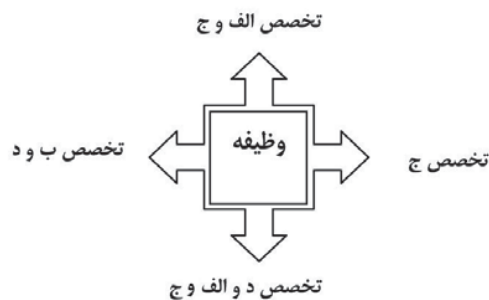


## پرده اول: نگاه کلی به مفهوم میان‌رشته‌ای

نیاز به چندین تخصص برای انجام یک کار پدیدۀ تازه‌ای نیست، اما آنچه تعیین‌کننده است، میزان پیچیدگی فرآیندها و میزان نیاز به تخصص‌های مختلف است. همه ما در تمامی امور روزمره بارها متوجه می‌شویم که از عهده انجام بخشی از کار بر نمی‌آییم و نیازمند کمک دیگران هستیم. در سطح کلان نیز وقتی به توزیع کارکنان یک شرکت تخصصی بر مبنای رشته‌های تحصیلی آنها دقیق می‌شویم، می‌بینیم که طیفی از تخصص‌ها برای انجام امور یک شرکت تخصصی در بالاترین سطح به کار گرفته می‌شوند. با دقت به هر کدام از محصولات که روزانه از مغازه‌ها تهیه می‌کنیم نیز، متوجه می‌شویم که برای ارائه یک محصول نیاز به تخصص‌های فراوانی است. البته، برخی مواقع تعیین مرز دقیق تخصص‌ها به راحتی امکان‌پذیر نیست؛ مثلاً نمی‌توان به دقت تعیین کرد که کدام بخش از کار مربوط به کدام تخصص است. به عبارت بهتر، در مواقعی، در کنار هم قرار گرفتن متخصصان از رشته‌های مختلف برای انجام یک کار کفایت نمی‌کند، و نیاز است تخصصی میان‌رشته‌ای وجود داشته باشد.

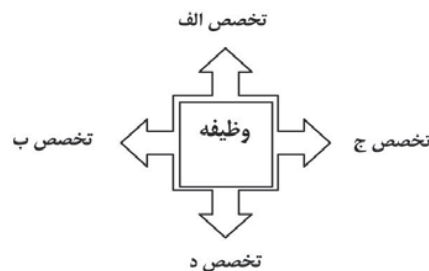
برای تبیین این وضعیت از شکل‌های ۱ الی ۳ استفاده می‌کنیم. فرض کنید مطابق شکل ۱، قرار است وظیفه‌ای به انجام برسد؛ مثل تولید یک ماشین ساده با مشخصات خاص که نیازمند تخصص‌هایی از مهندسی مواد، برق و الکترونیک، طراحی و نظایر آن است و حیطه کاری هر کدام از تخصص‌ها نیز مشخص است؛ طرح اولیه ارائه می‌کند، و مهندسین مواد براساس طرح ارائه شده قالب‌ها و قطعات را پی‌ریزی می‌کنند و کار را به اتمام می‌رسانند. بعد از تولید نیز به تخصص‌های مختلفی در حوزه‌های بازاریابی، فروش و خدمات پس از فروش و غیره نیاز است تا محصول به دست مشتری برسد.

وقتی پیچیدگی کار مورد نظر را مقداری افزایش دهیم و بعد خلاقانه‌بودن محصول نهایی را ارتقاء دهیم، متوجه می‌شویم که هر چند به تخصص‌های مختلفی نیاز است تا یک وظیفه به انجام برسد، ولی برای انجام هر کاری لازم است ترکیبی از تخصص‌ها به کار گرفته شود. مثلاً در ساخت یک فضاپیما، با توجه به پیچیدگی‌های محیط عملیات، تشریح مساعی متخصصان مختلف در هر مرحله ضروری است؛ در طراحی حتماً بایستی مهندسان مواد حضور داشته باشند، در مهندسی مواد باید طراحان و نوابران مشارکت کنند و... در طراحی یک فضاپیما از آنجا که محیط عملیات پیچیده و مبهم است، مقاومت مواد، وزن و چگالی آنها، رفتارشان در محیط‌های مختلف و واکنش در مقابل موارد غیرمترقبه همانند آنچه که در مثال اول بیان کردیم، به صورت مطلق مشخص نیست و دقیق‌ترین پیش‌بینی‌ها و طراحی‌ها با چالش‌های بسیار بزرگی مواجه‌اند. بنابراین، ترکیبی از تخصص‌ها به صورت موردی در فرآیند تولید به خدمت گرفته می‌شوند. نکته مهم این است که در این حالت معمولاً تعداد تخصص‌های مورد نیاز نیز افزایش می‌یابند.



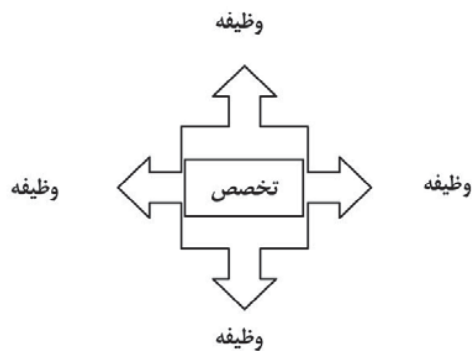
شکل ۲. یک وظیفه نیازمند ترکیبی از چندین تخصص

شاید تا این قسمت از مقاله، بخش عمده‌ای از مشکل ما با همکاری میان‌رشته‌ای حل شده باشد، اما حقیقت این است که مسئله به همین جا ختم نمی‌شود. وجود انواع متخصصان از رشته‌های مختلف همیشه برای انجام یک وظیفه کارساز نیست، بلکه افرادی با مجموعه‌ای از تخصص‌ها لازم است. یعنی انجام وظایف مختلف نیازمند تخصصی خاص است. برای مثال، امروزه بشر در نتیجه پیشرفت‌های فناوری توانسته است در ورای کره



شکل ۱. یک وظیفه نیازمند چندین تخصص مختلف

زمین حول مدار و فضای ماوراء جو استقرار یابد. تعیین مالکیت در فضای ماوراء را نمی‌توان با در کنار هم قرار دادن چند نفر حقوق‌دان و فضا‌نورد و زمین‌شناس و متخصص علوم فضایی حل کرد، بلکه نیاز به شخصی است با دانش فضایی و حقوقی که بتواند حدود مالکیت را در فضای ماوراء جو از ابعاد مختلف تعیین کند<sup>۲</sup>. در این راستا، نیازمند ابزارهایی خواهد بود که از طریق همکاری از نوع تجمیع تخصص‌ها قابل رفع است. این نحو از تعامل را می‌توان در قالب شکل ۳ ترسیم کرد.



شکل ۳. چندین وظیفه نیازمند یک تخصص

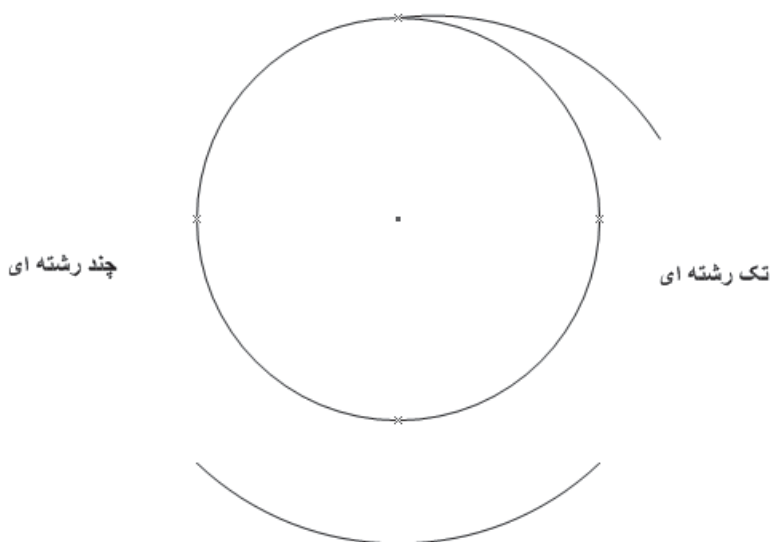
به نظر می‌رسد یک سیر تحول تاریخی در طول زمان سپری شده و همه چیز به نقطه اول برگشته است. مثلاً انسان‌های اولیه با توجه به اینکه به توانمندی‌های خود اتکاء داشته‌اند، مجبور بودند فعالیت چندرشته‌ای و میان‌رشته‌ای داشته باشند. آنها نیازمند توانایی در حوزه‌های مختلف

نظیر شکار، مکان‌یابی، هواشناسی، محیط‌شناسی، ارتباطات و سایر موارد بودند. رفته‌رفته با قوام‌گرفتن جوامع انسانی و شکل‌گیری سکونتگاه‌های مشخص، انسان‌ها به‌نوعی از تقسیم کار روی آوردند. این تقسیم کار هم‌زمان با حرکت جوامع از سنتی به مدرن بیش از پیش بارز و مشخص می‌شد. از دوران اوج مدرنیته به بعد مجدداً نیاز به چندرشته‌ای و میان‌رشته‌ای بودن فزونی یافت. بار دیگر در جوامع امروزی انسان‌ها احساس می‌کنند باید از چندین توانمندی برخوردار باشند و اصولاً شغل آنها یک شغل چندساختی است. به‌عنوان مثال برای تدریس، تنها احاطه بر موضوع تدریس کافی نیست، بلکه باید اصول روان‌شناسی، ارتباطات شخصی، فناوری‌های نوین و سایر موارد نیز مورد توجه قرار گیرد.

- رشته‌های علمی نیز به
- تبع سایر امور جامعه
- از ابتدای شکل‌گیری
- تا کنون یک دور
- از میان‌رشته‌ای
- بودن کامل تا
- افتراق حداکثری،
- و سپس مجدداً به
- میان‌رشته‌ای بودن را
- طی کرده‌اند

رشته‌های علمی نیز به تبع سایر امور جامعه از ابتدای شکل‌گیری تا کنون یک دور از میان‌رشته‌ای بودن کامل تا افتراق حداکثری، و سپس مجدداً به میان‌رشته‌ای بودن را طی کرده‌اند. عالمان قرون باستان و دوره سنتی عموماً چندرشته‌ای و چندتخصصی بودند و با گذشت زمان، رشته‌های علمی چنان تخصصی شد که حتی افراد مختلف در حوزه‌های مختلف علمی زبان تخصصی یکدیگر را درک نمی‌کردند. اما این حرکت در ادامه موجب به هم رسیدن شاخه‌های فرعی تخصص‌ها به یکدیگر و شکل‌دهی خوشه‌های دانشی مشترک گردید، که آموختن آنها نیازمند داشتن تخصص در حوزه‌های مختلف است. بر همین اساس، رشته‌های میان‌رشته‌ای طرفداران زیادی پیدا کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در سال گذشته خبر از تأسیس ده‌ها رشته میان‌رشته‌ای داد. در فعالیت‌های علمی روزمره نیز همه ما نیاز به تخصص‌هایی را احساس می‌کنیم که تا کنون از آن بی‌نیاز بودیم.

میان رشته ای



شکل ۴. تسلسل میان‌رشته‌ای

مانند مطالعات آرشیو، علم‌سنجی، معماری اطلاعات، نسخه‌شناسی، و مدیریت دانش زیر چتر علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی کنونی - که البته عنوان بامسمایی برای این همه تخصص نیست - شکل گرفته‌اند، بار دیگر در حال ایجاد فضایی است که در ادامه روند آن، ممکن است یک متخصص مدیریت دانش درک درستی از فنون و روش‌های علم‌سنجی نداشته باشد. این افتراق در حوزه‌های مختلف قابل پیش‌بینی است. البته، طبق قاعده‌ای که در شکل ۴ ترسیم شده است، مجدداً میل به اشتراک و تشریک مساعی پیدا خواهد کرد.

**پرده سوم: مصداق‌های میان‌رشته‌ای در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی**

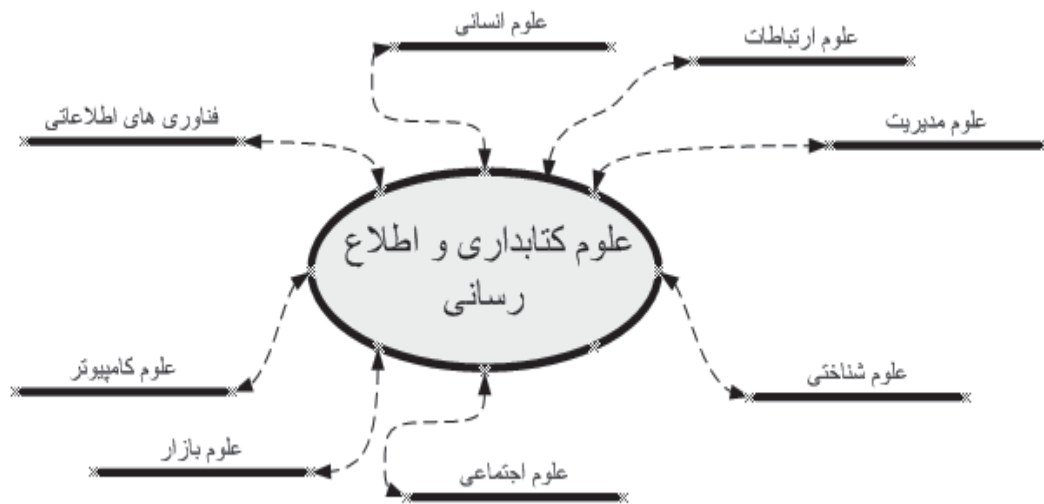
موضوعی که کتابداری و اطلاع‌رسانی به‌عنوان خمیرمایه بر آن متمرکز است و متخصصان آن در شکل‌ها و قالب‌های مختلف در حال مطالعه و تدقیق حول محور آن هستند، «اطلاعات» است. به عبارت دیگر، مفهوم اطلاعات شکل‌دهنده بدنه اصلی فعالیت‌های رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی است. بر همین مبنا نیز، به‌نظر می‌رسد عنوان علم اطلاعات برای این رشته زینده‌تر از سایر عنوان‌ها باشد. از آنجایی که به‌لحاظ پدیدارشناسی، اطلاعات یک مفهوم چندوجهی و سیال است، طیف‌های مختلف از انتزاعی‌ترین تا عینی‌ترین، و نظری‌ترین تا عملی‌ترین حالت بر آن مصداق دارد. لذا، تنها یک روش‌شناسی ابزار و شیوه تحلیل نمی‌تواند کلیه وجوه آن را پوشش دهد. به‌عنوان نمونه می‌توان از مثال‌های بارز پارادوکس در طیف‌گذاری مسائل مورد علاقه علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی به موارد زیر اشاره کرد:

۱. در یک سوی طیف، مفهوم انسان قرار دارد، و در سوی دیگر

**پرده دوم: مفهوم میان‌رشته‌ای در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی**  
چنانچه به‌حق رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی را علم اطلاعات بنامیم، پی‌می‌بریم که از ابتدا ماهیت میان‌رشته‌ای داشته است. اصولاً این رشته محتوایی دربرگیرنده علم‌العلوم است. در سنتی‌ترین شکل خود که به سامان‌دهی کتاب در کتابخانه محدود می‌شد، یک مسئول کتابخانه می‌بایست دانشی در حوزه ارتباطات انسانی (برای کار مرجع)، آمار (برای تحلیل‌های آماری مراجعان و میزان استفاده)، فناوری (برای امور مرمت، پانچ و غیره)، و نظایر آن می‌داشت، تا بتواند به‌راحتی از عهده مدیریت مجموعه منابع اطلاعاتی در کتابخانه برآید. این صیغه هم‌زمان با گذشت زمان و ازدیاد انواع منابع اطلاعاتی، از جمله منابع سمعی و بصری، و شکل‌گیری نظام‌های متعدد سازمان‌دهی و توسعه فناوری‌های مختلف اطلاعات پررنگ‌تر شده است.

امروزه با گسترش حیطه علم اطلاعات، و از سوی دیگر توسعه روزافزون مسائل مورد علاقه این حوزه از مطالعات بشری، نگاه میان‌رشته‌ای طیف وسیعی از رشته‌ها را دربر گرفته است. تنوع تعاملات با رشته‌های دیگر از حوزه‌های مختلف موجب تنوع در روش‌های مطالعه، ابزارهای مورد استفاده، قالب‌های تبیین، و حتی نحوه تفکر اندیشمندان شاغل در رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی کنونی شده است. این تنوع تعاملات تا جایی پیش رفته، که تسلسل میان‌رشته‌ای در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی برای بار دوم مسیر افتراق در پیش گرفته، که در شکل ۴ به‌نمایش گذاشته شده است. به این معنی که مقارنه با رشته‌های مختلف، رشته - گرایش‌های مختلفی را در درون رشته شکل داده است که بیشتر میل به افتراق دارند تا اشتراک. به‌عنوان نمونه، گرایش‌های جدیدی که در قالب نام‌هایی

- اصولاً این رشته
- محتوایی دربرگیرنده
- علم‌العلوم است. در
- سنتی‌ترین شکل خود
- که به سامان‌دهی
- کتاب در کتابخانه
- محدود می‌شد، یک
- مسئول کتابخانه
- می‌بایست دانشی در
- حوزه ارتباطات انسانی
- (برای کار مرجع)،
- آمار (برای تحلیل‌های
- آماری مراجعان و
- میزان استفاده)،
- فناوری (برای امور
- مرمت، پانچ و غیره)،
- و نظایر آن می‌داشت،
- تا بتواند به‌راحتی
- از عهده مدیریت
- مجموعه منابع
- اطلاعاتی در کتابخانه
- برآید



شکل ۵. نمایی از ارتباطات میان‌رشته‌ای علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی

ماشین. انسان تحت تأثیر عواطف، تمایلات و افکار بشری است و ماشین فاقد آنهاست.

۲. از یک سو، محتوایی به نام اطلاعات قرار دارد که نامشهود و غیر ملموس است؛ و از سوی دیگر، محمل‌ها و قالب‌های اطلاعاتی هستند که اطلاعات باید بر آنها سوار شود و این قالب‌ها عمدتاً عینی و ملموس هستند.

۳. در یک طرف، روابط اطلاعاتی ماشین با ماشین قرار دارد که همه چیز کدبندی شده و منظم تبادل می‌شود؛ در طرف دیگر، ارتباطات اطلاعاتی از نوع انسانی مطرح است که تعابیر و تفسیرهای مختلفی به عنوان مداخله‌گر در آن دخالت دارند.

۴. یک سوی طیف، مطالعه درباره رفتارها مطرح است که با پیچیدگی‌های خاص محیطی و شخصیتی در هم آمیخته و در سوی دیگر، نیازها مورد توجه است که ریشه‌ها و سطوح مختلفی دارند.

از این نمونه‌ها در حوزه مطالعات کتابداری و اطلاع‌رسانی بسیار زیاد، و برشمردن همه آنها از حوصله این نوشته بیرون است. مهم و قابل ذکر این است که فعالیت در این رشته نیازمند توانمندی‌های چندرشته‌ای و تعاملات میان‌رشته‌ای است. این نگاه باید در کلیه مراحل تدوین محتوا، تدریس، تحقیق و همکاری‌های دانشگاهی، و حتی موقعیت‌های اجرایی مورد توجه قرار گیرد. مثال‌هایی از همکاری‌های میان‌رشته‌ای در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی را می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

۱. متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در قبال همه رشته‌ها مسئولیت تهیه، سازماندهی و اشاعه اطلاعات را دارند. بنابراین، بایستی از کمک‌های فکری همه رشته‌ها برای شکل‌دهی نظام اطلاع‌رسانی مناسب بهره‌مند شوند.

۲. متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در قبال سازمان‌های مختلف مسئول هستند. بنابراین، باید در خصوص فرآیندهای سازمانی و اجزاء و ارکان آن دانش کافی داشته باشند تا بتوانند از عهده وظیفه اطلاع‌رسانی خود برآیند. این مسئله زمانی که بعد مدیریت دانش مطرح می‌شود، بسیار اساسی و عمیق‌تر می‌شود؛ چرا که استخراج دانش از فرآیندها و ساختارهای سازمانی نیازمند دانش کافی و وافی است.

۳. متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی وظیفه سازماندهی اطلاعات در محیط‌های فیزیکی و مجازی را بر عهده دارند. نوع نگاه به مقوله‌های فیزیکی و موجودیت‌های تشکیل‌دهنده آن متفاوت از محیط مجازی است. بنابراین، نیاز به تخصص‌ها و مهارت‌های خاص بیش از پیش احساس می‌شود.

۴. متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی متولی راهبری نظام‌های اطلاع‌رسانی عمدتاً رایانه‌ای هستند. راهبری مناسب نیازمند دانش کامپیوتر و فناوری اطلاعات و همکاری با متخصصان مربوطه است.

۵. متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در موقعیت‌های مختلف با انسان‌ها سروکار دارند. تعامل با انسان‌ها نیازمند شناخت درست از جنبه‌های روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و سایر ابعاد شخصیتی از جمله مدارج علمی و جایگاه اجتماعی است، که هر یک نیازمند سطحی از اطلاعات و دانش در حوزه‌هایی خارج از حوزه مطالعاتی تخصصی است، که در دوره‌های دانشگاهی رشته تدریس می‌شود.

۶. دنیای نشر با آن همه وسعت و گستره خود یکی از حوزه‌هایی است که متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی با آن سروکار دارند، و برای انجام بهینه امور باید دانشی درخور در هر کدام از آنها به دست آورند.

### پرده چهارم: نتیجه‌گیری

واقعاً نشان‌دادن ابعاد و مصداق‌های میان‌رشته‌ای علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در یک نوشته امکان‌پذیر نیست. اما می‌توان به عنوان نتیجه، در قالب پیشنهاد اشاره کرد که نگاه میان‌رشته‌ای در سطوح مختلف باید در رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی حاکم باشد تا تسلسل اشتراک، افتراق، و اشتراک تداوم یابد و پویایی رشته را تضمین کند. در غیر این صورت ممکن است در گذر زمان بخش‌های مختلفی از بدنه اصلی رشته جدا شود و هویت مستقل غیرمرتبط با رشته پیدا کند، و موجب هر چه ضعیف‌تر شدن پیکره اصلی و زوال آن در درازمدت گردد. بنابراین، لازم است نگاه میان‌رشته‌ای حداقل در پنج سطح به صورت جدی مورد توجه قرار گیرد:

۱. تفکر. تفکر اندیشمندان، دست‌اندرکاران، دانشجویان، کارکنان در سطوح مختلف معطوف به ماهیت میان‌رشته‌ای باشد.

۲. برنامه‌ریزی. برنامه‌ریزی‌های کلان و خرد به گونه‌ای انجام شود که ماهیت میان‌رشته‌ای مورد توجه، احترام و اهتمام قرار گیرد تا تغییرات آتی به صورت مدیریت‌شده و در راستای تقویت بدنه اصلی رشته رقم بخورد.

۳. تدوین محتوا. در تهیه و فراهم‌آوری محتوای رشته در دروس مختلف از مجموعه‌سازی، سازماندهی، تا اشاعه، پتانسیل‌های میان‌رشته‌ای که به تقویت بدنه اصلی رشته کمک می‌کند، تبیین گردد.

۴. تدریس. در تدریس و آموزش‌های مختلف علاوه بر اینکه از توانمندی‌های میان‌رشته‌ای استفاده می‌شود، دانش میان‌رشته‌ای و نگاه میان‌رشته‌ای در دانشجویان تقویت گردد.

۵. ارتباطات حرفه‌ای. در تعاملات دانشگاهی و حرفه‌ای، اصل ارتباطات مبتنی بر نگاه میان‌رشته‌ای معطوف به حفظ هویت حرفه‌ای مد نظر قرار گیرد.

به امید روزی که ماهیت میان‌رشته‌ای علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، در قالب علم اطلاعات، چتری محکم بر توانمندی‌ها و کارکردهای آن در راستای ارائه خدمات مناسب به قشرهای مختلف جامعه فراهم آورد.

### پی‌نوشت‌ها

1. hasanzadeh@modares.ac.ir
۲. به عنوان نمونه بخش ویژه‌ای در سازمان ملل برای حقوق فضا تشکیل شده است، که یکی از کنفرانس‌های بین‌المللی آن ۸ الی ۱۱ نوامبر سال ۲۰۰۹ در تهران برگزار گردید. بحث اصلی در آن کنفرانس نگاه میان‌رشته‌ای به مالکیت در ماوراء جو و نقش دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در تربیت نیروی انسانی لازم و مکانیزم همکاری‌های بین‌المللی در این زمینه بوده است.